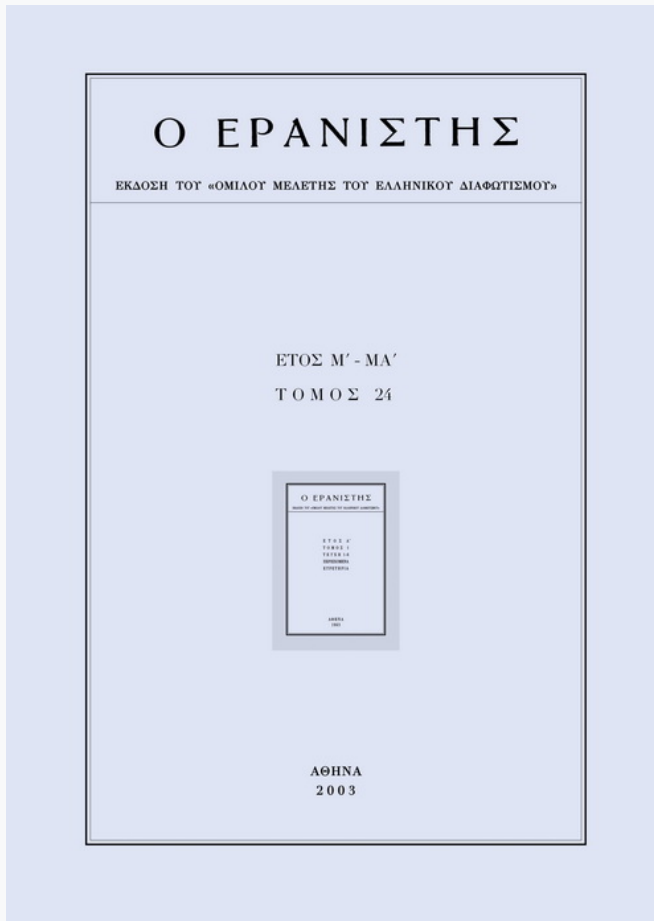

The Gleaner

Vol 24 (2003)

Το βλέμμα του «άλλου». Το Άμστερνταμ στον 18ο αιώνα όπως το είδαν δύο Έλληνες της εποχής

Λουκία Δρούλια

doi: [10.12681/er.7](https://doi.org/10.12681/er.7)

To cite this article:

Δρούλια Λ. (2003). Το βλέμμα του «άλλου». Το Άμστερνταμ στον 18ο αιώνα όπως το είδαν δύο Έλληνες της εποχής. *The Gleaner*, 24, 95–103. <https://doi.org/10.12681/er.7>

ΤΟ ΒΛΕΜΜΑ ΤΟΥ «ΑΛΛΟΥ».
ΤΟ ΑΜΣΤΕΡΝΤΑΜ ΣΤΟΝ 18ο ΑΙΩΝΑ
ΟΠΩΣ ΤΟ ΕΙΔΑΝ ΔΥΟ ΕΛΛΗΝΕΣ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ

ΟΣ ΕΠΑΚΟΛΟΥΘΟ ΤΗΣ ΚΙΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑΣ τῶν Ἑλλήνων στὸν 18ο αἰῶνα δημιουργοῦνται σὲ διάφορες χῶρες τῆς Εὐρώπης πολυάριθμες ἑλλη- νικὲς κοινότητες, περισσότερο ἢ λιγότερο εὐρωστές. Πολλοὶ εἶναι τότε οἱ Ἕλληνες ἐπὶ πλῆυδες ποὺ θὰ ἀκολουθήσουν τὴ νεωτερικότητα, θὰ θελήσουν νὰ ἐξοικειωθοῦν μὲ τὶς νέες ιδέες καὶ νὰ ἀκολουθήσουν τὶς ἐκσυγχρονιστικὲς τάσεις τῆς ἐποχῆς. Ἄλλοι, πάλι, ξενίζονται καὶ ἀντιδροῦν· δὲν εἶναι ἔτοιμοι νὰ ξεφύγουν ἀπὸ τὰ παραδοσιακὰ δεδομένα.

Μιὰ μικρὴ κοινότητα Ἑλλήνων ἐμπόρων ἀρχίζει νὰ σχηματίζεται σιγὰ σιγὰ ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰῶνα καὶ στὸ Ἄμστερνταμ, ὅταν τὸ ὀλλαν- δικὸ ἐμπόριο βρίσκεται στὴν πρώτη γραμμὴ τῆς παγκόσμιας ἀποικιακῆς δραστηριότητος. Ἡ παροικία αὐτὴ ἐνδυναμώνεται σταδιακὰ, καθὼς οἱ Ἕλληνες τῆς Ὄθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ἰσχυροποιοῦνται καὶ ἀρχίζουν νὰ ὑποκαθιστοῦν τοὺς ἀνταγωνιστὰς τους καὶ μάλιστα νὰ προωθοῦν τὶς θέσεις τους μέσα στὶς ἴδιες τὶς χῶρες τους. Ἡ ἐλευθερία τοῦ ἐμπορίου ἀνάμεσα στὴν Ὀλλανδία καὶ τὸ Λεβάντε, χωρὶς περιοριστικὰ μέτρα γιὰ τοὺς ξένους, ἔδωσε ἀκριβῶς τὴ δυνατότητα νὰ εἰσχωρήσουν στὸν ὀλλανδικὸ χῶρο ἑλλη- νικοὶ ἐμπορικοὶ οἴκοι ποὺ ἐγκαθιστοῦσαν θυγατρικὲς ἐταιρεῖες μὲ ἐκπροσώ- πους τους στὸ λιμάνι τοῦ Ἄμστερνταμ.¹

Τὴ δημοσιευμένη ἀλληλογραφία καὶ τὶς σημειώσεις ὀρισμένων Ἑλλήνων ἐμπορικῶν πρακτόρων ποὺ ἔζησαν καὶ ἔδρασαν στὴν Ὀλλανδία ἐπιλέξαμε νὰ χρησιμοποιήσουμε, προκειμένου νὰ παρακολουθήσουμε μέσα ἀπὸ αὐτὲς τὸ «βλέμμα» τους, νὰ ἀναζητήσουμε στοιχεῖα περιγραφῆς, ἐντυπώσεων καὶ βιωμάτων ἀπὸ τὸν τόπο παραμονῆς τους. Καὶ τοῦτο, γιὰτὶ ἂν ἡ ἀλληλογρα- φία εἶναι ἐκείνη ποὺ ἐκφράζει τὴν κίνηση, τὴν ἐπικοινωνία, τὴ συναλλαγῆ,² οἱ

1. Βλ. τὰ σχετικὰ μὲ τὸ θέμα τοῦ ὀλλανδικοῦ ἐμπορίου στὸ Λεβάντε καὶ τὶς ἐπιχει- ρηματικὲς δραστηριότητες τῶν Ἑλλήνων στοῦ Β. J. Slot, «Commercial activities of Ko- rais in Amsterdam», Ὁ Ἑραμιστής 16 (1980), 55-139.

2. Νεοελληνικὴ Ἐπιστολογραφία, ἐπιμ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, Ἀθήνα 1955, σ. κγ' [Βα- σικὴ Βιβλιοθήκη 43].

έμποροι και κατά δεύτερο λόγο οί λόγιοι, που άναζητούν τή μόρφωση στὰ μακρινὰ πανεπιστήμια, άποτελοῦν τήν πλειονότητα τῶν μετακινούμενων ὑπόδουλων Ἑλλήνων. Σέ πολλές περιπτώσεις οί δύο αὐτές κατηγορίες ταυτίζονται. Ὡστόσο, ἐνῶ ὁλοένα ἀναπτύσσεται τὸ πνεῦμα τοῦ ταξιδιοῦ, δύσκολα συναντοῦμε στὰ χρόνια αὐτὰ περιπτώσεις Ἑλλήνων που ταξίδεψαν στὴ Δύση χάριν φιλοπεριέργειας και ἀκόμα πιὸ σπάνιο εἶναι νὰ ἔχουν διασωθεῖ τὰ κείμενά τους.³ Οί ἱστορικές συνθῆκες τοῦ ἑλληνισμοῦ οὐσιαστικά δὲν εὐνοοῦσαν τὴν ἀνέμελη περιδιάβαση.

Ὡς ἐνδιαφέροντα, και ὅπωςδῆποτε ξεχωριστά, δείγματα ἐπιστολογραφίας και σημειώσεων πήραμε τὰ κείμενα δύο ἐμπόρων που διέμειναν στὸ Ἄμστερνταμ γιὰ ἀρκετὰ χρόνια, σὲ διαφορετικές, ὡστόσο, χρονικές στιγμές: στὴν πρώτη περίοδο τῆς ἀνάπτυξης τοῦ ὀλλανδικοῦ ἐμπορίου μετὴ Σμύρνη, ὅταν οί Ἑλληνες κάλυπταν μόλις τὸ 5% τῶν ἐμπορικῶν ἐργασιῶν ὁ πρῶτος, στὴν περίοδο ἀκμῆς τοῦ ἐμπορίου αὐτοῦ —65% κάλυψη⁴— ὁ δεύτερος. Μόνο που ἡ θετική αὐτὴ διαφοροποίηση, στὴ δεύτερη περίπτωση, δὲν φαίνεται νὰ ἐπηρεάζει ἀνάλογα θετικά, ὅπως θὰ διαπιστώσουμε στὴ συνέχεια, τὸ «βλέμμα» τοῦ παρατηρητῆ.

Ἄς μιλήσουμε πρῶτα γιὰ τὴν περίπτωση τοῦ ὀλιγογράμματος ἐμπόρου Ἰωάννη Πρίγκου, ἀπὸ τὸ Πήλιο, που ἔζησε ἐπὶ μία εἰκοσαετία, ἀπὸ τὸ 1755 ὡς τὸ 1775, στὸ Ἄμστερνταμ. Πνεῦμα ἀνοικτό, αὐτοδίδακτος, γρήγορα εἶχε καταλάβει στὴ διάρκεια τῶν ταξιδιῶν του τὴν ἀξία τῆς μόρφωσης, τὴν ὁποία εἶχε στερηθεῖ στὰ νεανικά του χρόνια. Καί, γρήγορα πάλι, θὰ προσπαθήσει νὰ ἀναπληρώσει αὐτὸ τὸ κενὸ γιὰ τοὺς συμπατριῶτες του. Ξακουστὴ ἦταν, και μέχρι σήμερα παραμένει, ἡ βιβλιοθήκη που σχημάτισε μετὰ ἑκατοντάδες βιβλία που ἔστειλε στὴν ἰδιαιτέρη πατρίδα του, φροντίζοντας συνάμα γιὰ τὸ σχολεῖο και τοὺς δασκάλους. Ταυτόχρονα, μετὸ διεισδυτικό του ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ ζωὴ τῆς νέας κοινωνίας στὴν ὁποία εἶχε ἐνταχθεῖ, θὰ διατυπώσει στὰ γραπτὰ του εὔστοχες παρατηρήσεις και κρίσεις, πάντα ὅμως σὲ σύγκριση μετὰ προηγούμενα βιώματά του στὴν ὑπόδουλη

3. Τὸ θέμα αὐτὸ ἔχει μελετήσει ἐπισταμένα ἡ Ἑλένη Ἀγγελομάτη-Τσουγγαράκη, «Ἑλληνικά περιηγητικά κείμενα, 16^{ος}-19^{ος} αἰ.», *Μεσαιωνικά και Νέα Ἑλληνικά* 6 (2000), 155-180.

4. B. J. Slot, «Ὁ Δημήτριος Κουρμούλης και τὸ διεθνὲς ἐμπόριον τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὰ ἔτη 1770-1784», *Μνημοσύνη* 5 (1974-1975), 117, ὅπου συγκριτικὸς πίνακας ποσοστῶν.

παραδοσιακή κοινωνία από όπου προερχόταν.⁵ Κοινός παρονομαστής τών παρατηρήσεών του θά λέγαμε ότι εἶναι τὸ καταξιωμένο ἀγαθὸ αὐτῆς τῆς κοινωνίας, τὸ φιλελεύθερο πνεῦμα ποὺ διέκρινε τοὺς Ὀλλανδοὺς καὶ κάθε εἶδους «ἐλευθερία» τὴν ὁποία ὁ ἴδιος τόσο ποθοῦσε γιὰ τὴν πατρίδα του. Ἀναφερόμενος στὴν πολιτικὴ ὀργάνωση τοῦ τόπου, ἐπαινεῖ τὴν ἀριστοδημοκρατία καθότι, καθὼς σημειώνει, «...οἱ πολλοὶ μαζί κάνουν τὲς δουλειές μὲ λιγώτερα λάθια, ὅτι σὰ δὲ φτάνει τοῦ ἑνοῦς ὁ νοῦς, τὸ ἀποσώνει ὁ ἄλλος...».⁶ Ἐπαινεῖ ἀκόμα τὴν ἐπικερδῆ οἰκονομικὴ διαχείριση, τὴν καλὴ ἐμπορικὴ νομοθεσία, τὴν ἐργατικὴ καὶ ἐμπορικὴ δραστηριότητα τών Ὀλλανδῶν ποὺ συντελοῦν στὴν ἀνοδο τοῦ βιοτικοῦ καὶ πολιτιστικοῦ ἐπιπέδου τοῦ λαοῦ.⁷ Ἐπίσης, τὸ ἐλεύθερο ἐμπόριο ποὺ προσελκύει πολλοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ διάφορες χῶρες στὴν «ἐμπορικὴ καρδιά» τοῦ τόπου, τὸ Ἄμστερνταμ καὶ τὴν Μπούρσα του (χρηματιστήριον), ποὺ «εἶναι κάθε μέρα τὸ μεσημέρι γεμάτη ἀπὸ 4 ἕως 5 χιλιάδες καὶ βοῖζει ὀμιλώντας».⁸ Σημειώνει, ὡστόσο, κάπως ἐπικριτικὰ τὸ πάθος τών ἐντοπίων γιὰ τὸ κέρδος καὶ τὸν πλουτισμὸ καὶ δὲν δέχεται τὰ, κατὰ τὴ γνώμη του, περιττὰ ἔξοδα γιὰ τὶς πολυτελεῖς ἐμφανίσεις, τὴν περιποίηση κατοικίδιων ζώων κ.ἄ. Παράλληλα, δὲν παραλείπει νὰ ἀναφέρει μὲ θαυμασμὸ τὰ ποικίλα ἔργα κοινωνικῆς

5. Τὰ στοιχεῖα μας ἀντλοῦμε ἀπὸ ἓνα χειρόγραφο τεῦχος τοῦ Πρίγκου, ὅπου ἀντέγραφε συστηματικὰ σὲ χρονολογικὴ τάξη τὰ ἔγγραφα ποὺ ἐστολναν καὶ λάμβαναν οἱ Ἕλληνες ἀρχιβοὶ τοῦ Ἄμστερνταμ, συνδέοντάς τα μὲ δικό του σχολιασμὸ, βλ. Βαγγέλης Σκουβαράς, *Ἰωάννης Πρίγκος (1725;-1789). Ἡ ἑλληνικὴ παροικία τοῦ Ἄμστερνταμ. Ἡ Σχολὴ καὶ ἡ Βιβλιοθήκη τῆς Ζαγοράς*, Ἀθήνα 1964, σ. 17. Πρόκειται γιὰ τὸ χειρόγραφο ἀρ. 127 τῆς βιβλιοθήκης τῆς Ζαγοράς, ποὺ ἔχει ἐπικρατήσει νὰ ὀνομάζεται «Χρονικὸ τοῦ Ἄμστερνταμ». Βλ. ἐπίσης τὶς προγενέστερες μελέτες ποὺ τὸ ἔχουν περιγράψει ἢ χρησιμοποίησει: Ν. Ἀνδριώτης, «Τὸ Χρονικὸ τοῦ Ἄμστερνταμ», *Νέα Ἔστια* 10(1931), 846-853 καὶ 914-920, Sophia Antoniadis, «Het Dagboek van een re Amsterdam gevestigde Griekse Koopman», *Tijdschrift voor Geschiedenis* (Groningen 1956), σ. 57-66. Εὐχαριστῶ πολὺ τὸν Drs Willem Ledebouer, ποὺ προθυμοποιήθηκε νὰ μοῦ μεταφράσει τὸ κείμενο αὐτοῦ τοῦ ἄρθρου.

6. Σκουβαράς, *ὁ.π.*, σ. 186.

7. *Στὸ ἴδιο*, σ. 165.

8. *Στὸ ἴδιο*, σ. 51. Ὁ Πρίγκος περιγράφει λεπτομερῶς τὸ κτήριον τοῦ χρηματιστηρίου, ἀναφερόμενος στὶς ἀριθμημένους 46 κολόνες ποὺ ὑποβαστάζουν τὴ στέγη. Γύρω ἀπὸ κάθε κολόνα στέκονται ἐκπρόσωποι 4 γενῶν (ἔθνοτήτων) καὶ ἔχουν γραμμένα τί πωλοῦν ἢ τί ἀγοράζουν. Στὸν ἀριθμὸ 10 στέκονται οἱ Ρωμιοὶ καὶ ὅλοι ὅσοι ἐμπορεῦνται στὸ Λεβάντε. Πβ. καὶ τὴν περιγραφή τῆς Βύρσας (Bourse) τοῦ Ἄμστερνταμ στὴν *Ἐμπορικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια* τοῦ Νικολάου Παπαδοπούλου, τ. Γ', Βενετία 1816, σ. 216 (ἀνατύπωση Πολιτιστικὸ Τεχνολογικὸ Ἰδρυμα ΕΤΒΑ, Ἀθήνα 1989).

πρόνοιας, πού μεριμνοῦν γιὰ τοὺς φτωχοὺς, τὴν ἐλευθερία τῶν γυναικῶν καί, πάνω ἀπὸ ὅλα, τὴν ἐλευθεροτυπία —«Στὴν Ὀλλάνδα τυπώνουν ἔ,τι καὶ ἂν εἶναι· καὶ ἐνάντια στοὺς ἰδίους τὸ τυπώνουν», θὰ σημειώσει⁹—, καθὼς καὶ τὸ πνεῦμα τῆς ἀνεξιθρησκείας πού διακρίνει τοὺς Ὀλλανδοὺς.

Ἐνα ἀπὸ τὰ κύρια θέματα πού ἀπασχολοῦσαν τοὺς Ἑλληνας ὀρθόδοξους χριστιανούς παροίκους ἦταν ὁ τακτικός τους ἐκκλησιασμός. Εἶχαν πάντα τὸ φόβο μὴ χάσουν τὸ δόγμα τους σὲ μιὰ ἑτερόδοξη χώρα. Τὸ δόγμα πού, συνειδητὰ ἢ ἀσυνειδητὰ, ταυτιζόταν μὲ τὴν ὑπόσταση τοῦ γένους, μὲ τὸ ρωμαίικο. Ἐπιδίωκαν λοιπὸν ἐπίμονα νὰ ἀποκτήσουν μιὰ δικιά τους ἐκκλησία καὶ ἕναν παπὰ γιὰ νὰ τὴ λειτουργεῖ· γεγονός πού τοὺς ἐπιτράπηκε ἀπὸ τὶς ὀλλανδικὲς ἀρχές, μὲ τὴν προϋπόθεση νὰ παραμένει ἀνοικτὴ ἡ ἐξώθυρα τῆς ἐκκλησίας καὶ νὰ μὴν ἔχει καμπαναριό, προνόμιο μόνο τῶν καλβινιστῶν.¹⁰ Στὸν ἐκκλησιασμό τῶν ὀλιγάριθμων ὀρθόδοξων παροίκων ἔρχονταν νὰ προστεθοῦν, κατὰ περίπτωσιν, διάφοροι περαστικοί, Ἑλληνες ἢ Ρῶσοι ναυτικοί, κληρικοὶ πού περιδιάβαιναν τὶς χῶρες γιὰ ζήτησι, Ρῶσοι ἐπίσημοι ἐπισκέπτες, Ἑλληνες λόγιοι πού ἔφθαναν ἐκεῖ γιὰ νὰ τυπώσουν τὰ βιβλία τους, ἀλλὰ καὶ Ὀλλανδοὶ σοφοί, ἑλληνιστὲς ἢ θεολόγοι, γιὰ τοὺς ὁποίους ἡ ἑλληνικὴ ἀρχαϊόπρεπτη λειτουργία ἀποτελοῦσε ἀντικείμενο ἐπιστημονικοῦ ἐνδιαφέροντος καὶ μελέτης. Ὁ Πρίγκος θὰ σχολιάσει τὴν ὀνομαζόμενη ἐρασμιακὴ προφορά τῶν Ὀλλανδῶν —«καὶ θαρρεῖς ὅτι τινὰς ἀράπης μιλά, ὅταν αὐτοὶ μιλοῦνε τὴν ἑλληνικὴν»— καὶ θὰ ἀναφερθεῖ στὴν ἀπόφαση τῶν παροίκων νὰ μεταφραστεῖ ἡ θεία Λειτουργία στὰ ὀλλανδικά, προκειμένου νὰ διευκολύνονται οἱ ξένοι στὴν κατανόησιν τοῦ περιεχομένου της.¹¹

Τέλος, ἕνα ἄλλο σημεῖο πού θὰ ἐπισύρει τὸ βλέμμα τοῦ ξένου Ἀνατολίτη εἶναι τὸ ὀλλανδικὸ τοπίο. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν πυκνὴ βλάστηση τῆς πατρίδας του, ὁ Πρίγκος σχολιάζει τὴ γύμνια του, ἀλλὰ καὶ τὶς μεθοδικὲς φροντίδες καὶ τὰ ἔξοδα, παρ' ὅλο τὸ φειδωλό τους πνεῦμα διαχείρισης, πού καταβάλλουν οἱ κάτοικοι γιὰ νὰ ἐξωραΐσουν τὸ περιβάλλον τους. Ἀξίζει, νομίζω, νὰ παραθέσουμε ἐνδεικτικὰ ἕνα σχετικὸ χαρακτηριστικὸ χωρίο:

9. Σκουβαράς, ὁ.π., σ. 33.

10. Σκουβαράς, ὁ.π., σ. 57. Προληπτικὸ μέτρο, καθὼς φαίνεται, γιὰ νὰ μὴ ζητήσουν καὶ οἱ Γάλλοι κάτι παρόμοιο γιὰ τοὺς ναοὺς τῶν καθολικῶν. Γιὰ τὴν ὀρθόδοξη ἐκκλησία τοῦ Ἀμστερνταμ βλ. τὴ μελέτη τοῦ V. F. H. E. Van Schaick, «De Russisch-Griekse Kerk van de H. Catharina te Amsterdam, 1763-1866», *Jaarboek Amstelodatum* 58 (1956), 236-248, τὴν ὁποία δὲν ἔχω συμβουλευθεῖ.

11. Σκουβαράς, ὁ.π., σ. 77

«Ἐδῶ κατὰ τὴν συνήθεια ὅπου γίνεται κάθα χρόνο ἄρχισαν νὰ σιάζουν τὰ δένδρα. Ὅσα εἶναι παλιὰ τὰ βγάζουν καὶ βάζουν νέα, καὶ ὅσα στραβά τὰ σιάζουν καὶ κόβουν τὰ ξεράδια καὶ γράφουν στίχους σὲ αὐτά. Καὶ τὰ φυτεύουν ἀραδιασμένα μὲ τὴ στάθμη, νὰ εἶναι ἴσια, ἀραδιασμένα μὲ γαιτάνι καὶ ἰσότιμα στὸ ὕψος καὶ φαρδιά ὡσὰν φτεροῦγες ἢ σὰν ριπίδια. Καὶ πολὺ ἔξοδο κάνουν σὲ ἐτοῦτο καὶ εἰς τὲς χῶρες καὶ εἰς τὲς ἐξοχὰς νὰ εἶναι μὲ τάξη. Καὶ εἶναι ἤμορφα τὸ καλοκαίρι διὰ μορφιά καὶ διὰ ἥσκιο καὶ διὰ φράχτη. Εἰδὲ καρπὸ δὲν ἔχουν ὅτι εἶναι φύλλα μόνον. Σὲ ὅλους τοὺς δρόμους καὶ στὴν χώρα [= πόλῃ] ... τὰ ἐπιμελοῦνται πλερωμένοι οἱ ἐργάται ἀπὸ τὴν χώρα. Μὲ ὅλες αὐτὲς τὶς εὐμορφίαις ὅτι ἀξίζει ἓνα ἄγριο καὶ ἀδιόρθωτο δάσος, ὅπου κελαδοῦνε τὸ Μάη τὰ ἀηδόνια δὲν ἀξίζουν ὅλες οἱ εὐταξίαις αὐτουνοῶνε.» Ἐχουν καὶ αὐτοὶ ὀλίγα παρόμοια καὶ εἶναι λαγοὶ μέσα σὲ αὐτὰ τὰ δάση καὶ κουνέλια ὅπου κάνουν σὲ αὐτὰ κυνήγι οἱ διορισμένοι, ὅτι δὲν εἶναι μήτε αὐτὸ διὰ καθέναν ὅπου θέλει νὰ κυνηγήσῃ, ἀλλὰ διὰ τοὺς ἔχοντας θέλημα [= ἄδεια] ἀπὸ τὴν ἐξο[υ]σία. Ἐχουν καὶ μικρὰ βουνὰ ἀμμόδη καὶ σὲ αὐτὰ εἶναι πολὺ πλῆθος κουνέλια, ἔχοντας τὰ βουνὰ τρύπια διὰ κατοικίας. Καὶ εἶναι εἰσόδημα αὐτὰ καὶ τὰ πωλοῦνε καὶ τὰ τρῶνε οἱ κάτοικοι. Λίγο βλέπουν τὸ καλοκαίρι καὶ πολλοὺς μῆνες τὸ χειμῶνα, εἰς τὸ ὅποιον ὅλα τὰ δένδρα εἶναι σὰν ξεράδια. Ἐχουν στὲς ἐξοχὰς τους, στὰ περιβόλια τους καὶ καρπιρὰ ὀλίγα δένδρα ὡσὰν κεράσια, μήλα, ἀπίδια, δαμάσκηνα, λεφτόκαρα, μικρὰ δένδρα ἴσια μὲ πτόι ἀνθρώπου, καμωμένα καὶ αὐτὰ σὰ φτερωτῆ, στὴ μέση κούφια διὰ νὰ δέχεται τὴν ζέστη τοῦ ἡλίου ὅπου ὀλίγο τὸν βλέπουν. Νὰ ἔκαναν αὐτὴ τὴν ἐπιμέλεια ὅπου κάνουν οἱ Ὀλλανδέζοι στὴν Ἑλλάδα οἱ Ρωμαῖοι ἤθελε εἶναι περιβόλια ἐξάσια, ὅτι ὁ τόπος καὶ τὸ κλίμα τοῦ τόπου δίδει χεῖρα [= βοηθία] ἢ ἰσομετρία τῆς ζέστης καὶ τοῦ κρύου. Ἐκεῖνα ὅπου ἔχουν οἱ Ρωμαῖοι διὰ τίποτε στὰ βουνὰ καὶ στὰ δάση, ἐτοῦτοι τὰ ἔχουν μέσα σὲ [γ]λάστρες καὶ σὲ σπίτια μὲ φωτιά [= θερμοκήπια] διὰ νὰ μὴν παγώσουν τὸν χειμῶνα, ὡς ἔχουν στὸν κῆπο τῆς ἱατρικῆς χόρτα.»¹²

Ἀντίθετα μὲ τὶς καταγραφὰς τοῦ Πρίγκου γιὰ τὴν Ὀλλανδία, τὰ γράμματα τοῦ Σταμάτη Πέτρου, ὑπαλλήλου σὲ ἐμπορικὸ οἶκο στὸ Ἄμστερνταμ, γιὰ τὸν ὁποῖο θὰ γίνῃ λόγος στὴ συνέχεια, δὲν ἀναφέρονται καθόλου στὸν τόπο παραμονῆς. Πῶς, λοιπόν, μπορεῖ νὰ διερωτηθεῖ κανεὶς, παρουσιάζεται ἢ εἰκόνα τοῦ τόπου, ἀφοῦ δὲν γίνεται καμιά σχετικὴ μνεία; Σπεύδω νὰ διευ-

12. Σκουβαράς, ὁ.π., σ. 49.

κρινίσω ότι ή εικόνα αναδύεται έμμεσα. "Αν υποθέταμε, δηλαδή, ότι δέν γνωρίζαμε τίποτε για την Όλλανδία τής εποχής, διαβάζοντας τά γράμματα του Σταμάτη αντιλαμβανόμαστε άμέσως τήν περιρρέουσα άτμόσφαιρα. Καί αυτό μέσα από μία άκρως άρνητική κριτική πού τά διατρέχει.

Άλλά άς έρθουμε στό προκείμενο. Ό Σταμάτης Πέτρου έγκαθίσταται για δεύτερη φορά στό "Αμστερνταμ στην περίοδο 1771-1779. Στά πρώτα χρόνια βρίσκεται στην πόλη αυτή με τήν ιδιότητα πού παραγιού πού νεαρού Άδαμάντιου Κοραή, ό όποιος είχε σταλεί εκεί για νά άσκηθει στό έμπορικό έπάγγελμα και νά διευθύνει τό υποκατάστημα πού Συμυρναίου έμπόρου Στάθη Θωμά. Ό Πέτρου, από τή μεριά του, ήταν έπιφορτισμένος νά παρακολουθεί τή συμπεριφορά και τήν επίδοσή του στην έμπορική επείχειρηση και νά στέλνει τακτικά αναφορές στόν προϊστάμενό του στη Σμύρνη. Τά σωζόμενα 14 δημοσιευμένα γράμματά του από τό "Αμστερνταμ καλύπτουν μόλις τήν περίοδο 1772-1774. Άποτελούν, ώστόσο, μοναδική πολύτιμη πηγή πληροφοριών για τά νεανικά χρόνια πού μετέπειτα γνωστού σοφού έλλημιστή, πού σφράγισε με τό έργο και τήν προσωπικότητά του τήν περίοδο πού Νεοελληνικού Διαφωτισμού.

Όι έπιστολές αυτές έχουν ήδη γίνει αντικείμενο έξονυχιστικής μελέτης και παρουσίασης, άφού άκριβώς αναφέρονται στην περίοδο τής πνευματικής και ιδεολογικής διαμόρφωσης πού νέου Κοραή και στό πλαίσιο μέσα στό όποίο αυτή πραγματοποιήθηκε.¹³ Συνάμα, έξεικονίζου τς μεταλλαγές πού σηματοδοτεί αυτό πού θά μπορούσαμε νά αποκαλέσουμε «συνάντηση τής Άνατολής με τή Δύση». Καί έπειδή, στην περίπτωση πού Κοραή, ή συνάντηση αυτή, τής πατροπαράδοτης, δηλαδή, συντηρητικής νοστοροπίας με τόν ευρύτερο χώρο τής έκσυγχρονιστικής άστικής έλευθερίας, συνέβη νά πραγματοποιηθεί στην Όλλανδία, φυσικό είναι νά αναζητήσουμε εδώ, μέσα από τή ματιά πού συγκεκριμένου παρατηρητή, πληροφορίες σχετικά με τόν τόπο.

"Όπως έχει ήδη αναφερθεί, όσες πληροφορίες μπορούν νά ανασυστήσουν τόν περιβάλλοντα χώρο μάς έρχονται μόνο έμμεσα. Γιατί αυτό πού άπασχολεί τόν άποστολέα κατ' αποκλειστικότητα, εκτός από τά θέματα τής επείχειρησης, είναι ή συμπεριφορά πού Κοραή και, μάλιστα, ή σταδιακή μεταστροφή τής στάσης και τής νοστοροπίας του, καθώς περνάει ό καιρός. Όξύς παρατηρητής, με άμεσότητα και άπλοϊκότητα στις περιγραφές του

13. Παραπέμπω εδώ στη νεότερη έκδοση τών έπιστολών με τήν έμπεριστατωμένη και αναλυτική παρουσίασή τους από τόν Φίλιππο Όηλιού, *Σταμάτης Πέτρου, Γράμματα από τό "Αμστερνταμ*, Άθήνα, Έρμη, 1976, 114 σ.

—τούς ὀλιγογράμματα, ἄλλωστε, δὲν τοὺς ἀπασχολεῖ τὸ συγγραφικὸ ὕφος, θὰ λέγαμε ὅτι γράφουν χωρὶς ἐξωραϊσμούς τὴν ἀλληλουχία τῶν σκέψεών τους— ἐντοπίζει γρήγορα τὸ ἄγνωστο, τὸ διαφοροτικό, τὸ ἀσυνήθιστο γιὰ τὰ παραδοσιακὰ ἤθη. Ἔτσι, λοιπόν, ὅλες οἱ προσπάθειες τοῦ Κοραῆ νὰ ἐνταχθεῖ στὴ νέα κοινωνία ὅπου βρέθηκε, νὰ ἀποδεχθεῖ τὶς νέες ἀξίες ποὺ εἶχαν διαμορφωθεῖ, νὰ ἀποκτήσει τὴ νέα γνώση καὶ νὰ χαρεῖ τὸ ἀγαθὸ τῆς ἐλευθερίας, στὶς πολλαπλές του ἐκφάνσεις, προσκρούουν ἀκριβῶς στὴν ἀνησυχία καὶ στὸ φόβο τοῦ παραγιοῦ ἀπέναντι στὶς ἀλλαγές καὶ τοὺς νεωτερισμούς καί, κατὰ συνέπεια, στὴν ἔντονη κατὰκρισή τους. Εἶναι φανερό ὅτι δὲν τὸν ἀγγίζει καθόλου τὸ πνεῦμα τοῦ φιλελευθερισμοῦ. Ἀντίθετα μάλιστα, τὸ ἀποστρέφεται.

Διατρέχοντας τὶς ἐπιστολές τοῦ Σταμάτη Πέτρου καὶ σταχυολογώντας τὶς ἐπικρίσεις του γιὰ τὴ συμπεριφορὰ καὶ γενικὰ γιὰ ὅλες τὶς πράξεις καὶ ἐκδηλώσεις τοῦ Κοραῆ ποὺ σηματοδοτοῦν μεταλλαγές στὰ πιστεύω καὶ στὶς πρακτικές του, μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι σκιαγραφεῖται, πίσω ἀπὸ τὶς γραμμές, τὸ Ἄμστερνταμ, μιὰ πόλη ζωντανή ποὺ προσφέρει ἀνοίγματα σὲ ὅσους, βέβαια, εἶναι σὲ θέση νὰ τὰ ἀντιληφθοῦν. Τὸ Ἄμστερνταμ, μὲ τὴν ξακουστὴ Μπούρσα του, ὅπου ὅμως, κατὰ τὸν Σταμάτη Πέτρου, ὁ Κοραῆς δὲν συγχάζει τακτικά, ὅπως θὰ ἔπρεπε.¹⁴ Μὲ τὸν ἐμπορικὸ του κόσμον, ὅπου ἡ προσπάθεια τοῦ Κοραῆ νὰ ἐκσυγχρονίσει τὴν ἐμπορικὴ διαδικασία θεωρεῖται μεμπτή καὶ ἀποτυχημένη ἐξ ὑπαρχῆς. Μὲ τὴν ὅπερα, ὅπου ἀντίθετα πηγαίνει συχνά, παραμελώντας τὴ Θεία Λειτουργία τοῦ Σαββάτου στὴν ὀρθόδοξη ἐκκλησία. Μὲ τὶς κάθε εἶδους πνευματικὲς καὶ πολιτισμικὲς δυνατότητες ποὺ προσφέρει ἡ πόλη, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἐπωφελεῖται ὁ Κοραῆς —ἀκόμα καὶ συλλογὴ φυσικῆς ἱστορίας θὰ σκεφθεῖ νὰ ἀποκτήσει, μιμούμενος τοὺς δασκάλους του—, παρὰ τὸν ἐπιφυλακτικὸ σχολιασμὸ τοῦ Σταμάτη Πέτρου.¹⁵

14. Ὁ Κοραῆς, ἀπὸ τὴ μεριά του, κατηγορεῖ τὸν Σταμάτη ὅτι παραμελεῖ τὶς ὑπηρεσίες του πρὸς αὐτὸν καὶ τὸν ἐμπορικὸ οἶκο: «Ὁ κόσμος εὐχαίνει ἀπὸ τὸ σπῆτι του εἰς τὰς δώδεκα ὥρας διὰ τὴν μπούρσαν, αὐτὸς ἔφυγεν ἀπὸ τὰς δέκα, καὶ μετὰ τὸ γεῦμα εἰς τὰς πέντε, πολλάκις καὶ εἰς τὰς τέσσαρας, χωρὶς νὰ στοχασθῆ ὅτι εἶναι δοῦλος μισθωμένος... », Ἄδ. Κοραῆς, Ἀλληλογραφία, τ. Α', Ἀθήνα, ΟΜΕΔ, 1964, σ. 5.

15. Ὅχι μόνον ἐντάσσεται καὶ παρακολουθεῖ μαθήματα στὸν πνευματικὸ κύκλον τῶν προοδευτικῶν φιλοσόφων τῆς πόλης, χάρις στὶς συστάσεις τοῦ φίλου καὶ δασκάλου του, ἱερέα τοῦ ὀλλανδικοῦ Προξενείου τῆς Σμύρνης, Bernard Keun, ἀλλὰ φροντίζει νὰ διδαχθεῖ κατ' οἶκον ὀλλανδέζικα, ἐβραϊκὰ καὶ ἰσπανικά, καθὼς καὶ κιθάρα καὶ γαλλικὴ μουσικὴ καὶ τραγούδια, πβ. B. J. Slot, «Commercial activities ...», ὁ.π., σ. 77-81 καὶ Φ. Ἡλιοῦ, ὁ.π., σ. 7.

Ἄκόμα τὸ Ἔμπερναμ, μὲ τὰ νυκτερινὰ κέντρα διασκέδασης, ὅπου συγχάζει καὶ ξενυχτᾷ ὁ Κοραῆς, ἀργώντας τὸ πρωὶ στὴ δουλειά του, μὲ τὶς κοπέλες ποὺ ἔχουν τὴν ἐλευθερία νὰ πηγαίνουν βόλτα μαζί του καὶ ποὺ τὸν ξεμυαλίζουν, σὲ βαθμὸ νὰ κινδυνεύει νὰ ἀλλάξει δόγμα γιὰ νὰ παντρευτεῖ μιὰ λουθηρανή.¹⁶ Μὲ τὴ νέα μόδα στὴν ἐνδυμασία, ποὺ υἱοθετεῖ ὁ Κοραῆς, ὡς ἓνα ἀκόμα βῆμα στὴν εὐρωπαϊκὴ του ἔνταξη, φθάνοντας ἴσως σὲ ἀκραῖες ἐπιδιώξεις, ἂν πιστέψουμε τὸν Πέτρου σχετικὰ μὲ τὶς φροντίδες τοῦ ἀφεντικοῦ του γιὰ τὴν περούκα του, τὰ καπέλα του, τὰ ὑποδήματά του, τὸ σπαθί του («Ἦγόρασεν καὶ σπαθί. Ὡς φαίνεται ἔχει στὸ νοῦ του νὰ γίνει ὀφιτζᾶλος»).¹⁷

Κοινὸς τόπος σὲ ὅλες τὶς ἐπιστολὲς εἶναι ἡ κατηγορία, ὅτι ὁ Κοραῆς δὲν ἐργάζεται ὅσο χρειάζεται γιὰ νὰ ἀναπτύξει τὴν ἐμπορικὴ ἐπιχείρησή. Πέρα ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι δὲν ἔχει τὴν ἀναγκαῖα ἐμπειρία, ὁ Πέτρου τοῦ καταμαρτυρεῖ ὅτι δὲν διαχειρίζεται σωστά, κατὰ τὴ γνωστὴ διαδικασία, τὰ οἰκονομικά¹⁸ καὶ ὅτι ἀπασχολεῖται μὲ ἄλλα πράγματα, νεοφανῆ καὶ μὴ ἀποδεκτά. Μιὰ ἄλλη σοβαρὴ κατηγορία εἶναι ὅτι ὁ Κοραῆς ἀπομακρύνθηκε σταδιακὰ ἀπὸ τὴν ἄσκηση τῆς παραδοσιακῆς του θρησκευτικῆς πίστης. Θεωρεῖ τὴν τὴν ἐλευθερία ἐπικίνδυνη καὶ θὰ προτιμήσει τὴν ἐσωστρέφεια. («Ἡύρῃκεν ἐδῶ τὴν ἐλευθερία καὶ πλέον ἐπεγέντησε [=καμαρώνει] τὸν ἑαυτὸν του. Διὰ τοῦτο ἡ Εὐρώπη δὲν εἶναι δι' ἐμᾶς, ἐπειδὴ τοὺς νέους τοὺς φτεῖρει, καὶ ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος νὰ μᾶς βοηθήσει»). Εἶναι πιά σίγουρος, ὅτι «ἐτοῦτος ὁ τόπος δὲν εἶναι διὰ ὀρθοδόξους χριστιανούς».¹⁹ Ἀπαυδισμένος πλέον ἀπὸ τὸν Κοραῆ, θὰ ἐγκαταλείψει τὸ ἐμπορικὸ του κατὰστημα.

Ὅπως λοιπὸν εἶδαμε, δὲν ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ λόγιους ἐπιστολογράφους ἢ μὲ φημισμένους λογοτέχνες, οὔτε μὲ φιλοπερίεργους ταξιδιωτὲς ἢ ἐντεταλμένους πράκτορες ποὺ ἀναζητοῦν νέες ἐμπνεύσεις καὶ ἐμπειρίες, ἢ πληροφορίες πολιτικοῦ καὶ διπλωματικοῦ περιεχομένου. Ἐχουμε νὰ κάνου-

16. «Θὰ τουρκέψη γλήγορα» ἦταν τὸ σχόλιο τῶν συμπατριωτῶν του, ὅταν πληροφορήθηκαν ὅτι ὁ Κοραῆς σύχναζε στὴν («καλβίνικη») ἐκκλησία. Φ. Ἡλιού, *ὁ.π.*, σ. 19.

17. Φ. Ἡλιού, *ὁ.π.*, σ. 27. Ἐν τούτοις, ὅπως ἀναφέρει ὁ Δ. Θερεϊανός, Ἄδαμάντιος Κοραῆς, Α', Τεργέστη 1889, σ. 105-106, τὸ πλῆθος τῶν ἐμπόρων τῆς Ἀνατολῆς, ποὺ εἶχε συγκεντρωθεῖ ἀπὸ τὸν 17ο αἰ. στὸ Ἔμπερναμ, μὲ τὰ πολυπόιμα ἐνδύματά του εἶχε ἀποτελέσει «ἀφορμὴν πρὸς τὸν μέγαν ζωγράφον Ρέμπραντ νὰ γράψῃ εἰκόνας ἐξαισίας τὸ ὕψος καὶ τὴν φαντασίαν».

18. Πβ. Φ. Ἡλιού, *ὁ.π.*, σ. νε', ποὺ παραπέμπει στὴ θέση τοῦ Σπ. Ἀσδραχᾶ σχετικά μὲ τὴν προσαρμογὴ τοῦ ἐμπόρου Κοραῆ στὸν εὐρωπαϊκὸ οἰκονομικὸ ὀρθολογισμό.

19. Βλ. τὰ παραθέματα στοῦ Φ. Ἡλιού, *ὁ.π.*, σ. 13 καὶ 25 ἀντίστοιχα.

με με δύο άπλους ανθρώπους του Λεβάντε, που βρέθηκαν στη Δύση λόγω των έμπορικων τους ένασχολήσεων. Όμως το βλέμμα τους, αν και βαθιά φορτισμένο από τα ίδια παραδοσιακά πρότυπα, είναι φανερό ότι διαφέρει ριζικά: το ένα, του Πρίγκου, βρίσκεται σε έγρήγορση, με κριτική διάθεση και δεκτικότητα στον έκσυγχρονισμό, προαγγέλλοντας έτσι τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό. Το άλλο, του Σταμάτη Πέτρου, στενόμυαλο και δύσπιστο, αλλά παρατηρητικό συνάμα, βρίσκει την έκφρασή του στη στατικότητα, στη μη αλλοίωση της ύπαρχουσας οίκουμενικής τάξης.²⁰ Όστόσο, και από τις δύο τόσο διαφορετικές όπτικές, ή ίδια εικόνα ανάδύεται: είτε θετικά είτε αρνητικά, το "Αμστερνταμ αναγνωρίζεται από τα συμφραζόμενα ως πόλη της άστικής ελευθερίας, της ανεξιθρησκείας, της ελευθεροτυπίας, της επιτυχημένης και αναπτυσσόμενης οικονομικής ζωής, του ύψηλου πνευματικού και καλλιτεχνικού επιπέδου, τέλος της καινοθρησίας (του προοδευτισμού), της νεωτερικότητας.

ΛΟΥΚΙΑ ΔΡΟΥΛΙΑ

20. Άγανακτισμένος ό Κοραής με τις συκοφαντίες του παραγιού που είχε και την εϋθύνη να τον προσέχει —ήταν 26 έτων στα 1774— του αποδίδει βαρείς χαρακτηρισμούς: «θεομπαίκτης δεισιδαίμων» «στενοϋ πνεύματος ανθρώπισκος, πυγμαϊον κακόν, ένας σπιθαμαϊός σαρδανάπαλος...», γράφει στις 23 Σεπτεμβρίου 1774, Άλληλογραφία, β.π., σ. 4.